

е било мръсно, еретическо, противохристиянско.<sup>1</sup> „Любопитен е пътя на това изменение — продължава той — в мислите на някой българе от 1860 до днес. Тогава борбата срещу гръцката черква одушевляваше сички, без да им затъмнява стремленията с някакви външни и задни съображения. Борците бяха гражданите и селяните с един-двама владци, без чорбаджии и без владшки сонмове. Чорбаджийските съображения и калугерските цели още не бъркаха на българете да имат ясен глед на работите, защото още нямаше надежда за бърза сполука. Онова, което обичаше чорбаджийството и духовната власт, беше още на страната на патриаршията. Ето защо народа и писателите именуваха тогава работите с техните имена... без да срещат от някъде съпротивление... В работите си още няхмахме великоменити чорбаджии и митрополити, няхмахме самонадеяни законодатели... Днес сички си промени; патриаршията са изпразни, за да са напълни екзархията. Духа на първата премина, преоблада и възгосподствува в последната... Да допустят осъждане на фанариотската система, това е да осъдят сами себе си на лишние от големи преимущества, от големи произволи, от голяма неотговорност, от голямо упражнение на една твърде обширна и всеобемлюща власт... И ето така се я появило противоречието в нашия живот, дето днес наричаме добро онова, което по-преди единодушно ся е признавало за лошаво; ето как е станало това напредването назад... Духовете не ще се успокоят на една втора патриаршия, когато още преди 12 години им е доказвано, че тая патриаршия е еретическа и безбожническа. Трябваше или да не се дават на народа таквизи уверения, или като му се дадоха, да се успокоят умовете с едно по-пълно, по-дълбоко черковно обновление. Който ся е научил да мисли още преди години по известен начин, той не ще ся задоволи с феверските форми, пренесени на землището на българската черкова. Това искахме ний да кажем с члена си „Една стъпка напред“. Осъдиха ни; Ний са покоряваме. Опасенията си за бъдещето не скриваме обаче... Един български вестник говори за тези опасения по един поразителен начин...<sup>2</sup> Чувствата и идеите имат удивителна сила. Тии могат да ся съдържат и да ся накарат да чакат, но не и да ся задушат.“<sup>3</sup>

Който познава еволюцията на неговото мислене, знае добре, че Икономов не може да облажава времето, когато нищо не сме имали. И не в тази посока е неговият патос. Това, което той иска да обясни, е очевидно — как тъй става при нас, че след благоприятния изход на една борба бързо приемаме облика и порядките, срещу които сме вложили цялата сила на своето отрицание, порив, надежда, упование. В кръга на част от своите ревнителни победата в същност се оказва пълна идейна капитулация, слага край, убива идеята у тях. След победата този кръг се оказва неспособен да й даде друг живот, перспектива, направление, идеята се посрамва пред живота. Всичко това е твърде характерно за Икономов — в години на политически прагматизъм и реализъм той издига знамето на краен обществен идеализъм. Във време на политически утопизъм и опиянение от освобождението той зове към политически реализъм и основателна работа за укрепване на колебливата основа на новото общество.

Опасността от схизма и самата схизма дават основания на Икономов през пролетта на следващата година да се изкаже докрай и да скъса идейно с българската църковен кръг. Независимо от мъчнотиите и неразбориите той намира историческата заслуга на църковната борба в „още по-голямото съзряване на българската мисъл за българските интереси“. Един от първите

<sup>1</sup> Турция, год. VIII, бр. 26.

<sup>2</sup> Това е писано на 25 август 1872 г., т. е. месец след излизането на „Двете касти“ и спинането на „Македония“. Намекът очевидно е за същия вестник и за същата статия.

<sup>3</sup> Турция, год. VIII, бр. 28.

той заговорва, че ферманът вече не отговаря на новите условия, тъй като правителството не е могло в същност да го наложи на Патриаршията. „Фермана — заявява той в полуофициалния орган за един документ на наследника на про- рока — е днес една мъртва буква.“<sup>1</sup> В продълженията на тази статия, наречена „Станалото станало, да гледаме занаяпред“, можем да прочетем още: „Силата на черквата ни не е само във фермана, а повече в нас самите“, „... Посрещаме падането на фермана с вътрешно благодарение.“<sup>2</sup> В следващата статия „Добросъвестните и доброжелателните“ Икономов нарича „ферманисти“ хората около в. „Право“, които сега се надяват на охотен и спокоен живот. „Ферманистите — пише той — се ползват от половинчатото разрешение на въпроса... За тях ферманя е скъп, защото ги избавя от съперници и от нужда да работят много. За тях той е скъп, защото ограждава властта напълно, а владината им предава на цяло.“<sup>3</sup>

Всички тези статии обосноваха и обясниха разрива на Икономов с църковното движение, в което си беше спечелил славата на „революционер“. Те сложиха края на близо петнадесетгодишното му активно участие в идейната борба преди Освобождението, за да подготвят неговите нови и неочаквани позиции в другия етап на идеологическата и политическата борба след Освобождението.

<sup>1</sup> Турция, год. VIII, бр. 11.

<sup>2</sup> Пак там, бр. 12.

<sup>3</sup> Пак там, бр. 23.



## РЕВОЛЮЦИОНЕРЪТ СРЕД ЧЕРКОВНИЦИТЕ

Тодор Икономов преди Освобождението

*Тончо Жечев*

Скоро се навършват осемдесет години от смъртта на Тодор Икономов, но българският читател все още не познава пълния текст на мемоарите му. Основната част от тях е печатана скоро след мъченическата му смърт в солидното шуменско списание „Искра“ (год. IV, 1896, кн. 1, 2, 3, 4, 5, 6). Почти веднага след това синът му издава тези мемоари като том четвърти от неговите съчинения, но първите три тома не виждат бял свят.

В архива на Тодор Икономов в Народната библиотека намерих други три непечатани негови работи, които имат мемоарен характер, представляват значителен исторически и културен интерес и скоро ще излязат заедно с печатаната част в издателство „Български писател“<sup>1</sup>. Две от тези работи очевидно са замислени като по-кратки автобиографии — равностетки на неговия живот. Най-ценното в тях е, че тук Тодор Икономов разказва за времето на своето детство и юношество. (Както е известно, печатаните спомени започват направо от епизода с унията в началото на 1861 г., когато Икономов е 23-годишен.) Третият ръкопис, озаглавен от автора „Последна дума“, има характер на духовно завещание.

Писани в различно време, спомените на Икономов се различават дори и тогава, когато повторно и потретно се връщат към едни и същи събития. Неговото душевно състояние, неговата сурова съвременност са оставяли ярък печат върху всеки спомен — колкото по-късно, толкова по-мрачно и трагично Икономов вижда своя живот, по-ясно прозира отчаянието му от хода на обществените работи у нас, с все по-голяма охота той се връща към мрачните предчувствия за несolidната основа на нашия обществен живот, към консервативните си мисли още от времето на Възраждането, от времето на своята иначе възторжена и пълна с крайности младост.

Всеки, който реши да пише биография на Тодор Икономов, ще се срещне с непреодолима трудност, добре позната на биографите на Захари Стоянов и други големи мемоаристи — той ще влезе в едно непосилно съревнование. Икономов сам най-добре е пресъздал собствения си живот — най-добрата негова биография са написаните от самия него автобиографии. Личността, запечатана в тези спомени, нейните дела и мисли, характер и склонности, нейният поглед за живота и хората, нейното време са се отразили толкова богато, неповторимо, искрено и умно, че спомените ѝ стават забележителен документ за нея и времето — голям литературен паметник с непреходна стой-

<sup>1</sup> Вж. ДБКМ—БИА, ф. 19, арх. ед. 1, л. 19—56, 57—123 и арх. ед. 19, л. 1—18.

ност. Могат да се съберат няколко тома статии на Тодор Икономов, някои от които блестящи, вълнували години наред нашата общественост, вълнуващи и сега, пръснати буквално в целия възрожденски и следосвобожденски печат или издавани като отделни книги. Не е издирена и проучена неговата преписка. Това е работа, която чака историците на нашата обществена мисъл. Едва тогава ще се види пълната картина на идейната и политическия мисъл на Икономов. При липса на такова издание трябва да се задоволим със спомените на автора. И трябва да кажем, че особеното в тези спомени е тъкмо това, че те блестящо могат да изпълнят тази задача, да запълнят очевидната празнина.

Защото автобиографичните работи на Тодор Икономов са преди всичко автобиографии на неговите мисли, ако ни е позволено да се изразим така. Това е новото, непознатото, оригиналното, „тодорикономовското“ в историята на нашата мемоаристика, нещо като начало на една традиция, неполучила развитие, но с голяма перспектива с оглед остротата на идейните проблеми в нашия век. При това в този жанр Икономов е така естествен, органичен, всичко така му приляга, както е органична буйната хайдушка романтика в могъщата проза на Захари Стоянов. Това са спомени-размисли за един живот, съдба, духовен експеримент, при което твърде очевидно става, че не само мислите са породени от житейския и духовен опит, но житейската и духовна съдба на този човек са някак предопределени от неговите мисли. Тази органична сплав дава възможност да следим с вълнение неповторимия роман на мисълта с живота, да виждаме как всяко докосване до българската обществена практика поражда едно направление на идеите, става подтик за мислите на голям и оригинален човек, както и обратното — всяко докосване до идеите на този човек ни връща към дълбоките им извори в нашия обществен живот.

Много далеч би ни отвел въпросът, защо тези спомени са останали недостатъчно оценени — както като извор за българската история, така и като бележито и неповторимо произведение на мемоарната литература. Достатъчно е сега да кажем, че тези спомени са достойни, напълно достойни, нещо по своему необичайно и изключително, за ръста на Тодор Икономов като мислител и за неговия съдържателен, богат духовен и обществен опит. Условно може да се каже, че Тодор Икономов е Захари Стоянов на другия лагер, на цариградския кръг дейци, мемоарист на легалната културна борба на българите. В неговите записки няма спонтанната мощ на Захари Стоянов, няма полета на въображението, магията на езика, който сякаш сам мемоаристът създава в гореща и буйна импровизация. Стихията на Икономов (дума, съвсем неподходяща за неговия стил на живот и мислене) са хармонията, съразмерността, мярката, умът и вкусът. Впрочем двата лагера в българската освободителна борба така и трябваше да имат двама дълбоко различни, антиподни мемоаристи. Още повече, независимо от неизбежните размествания и взаимни прониквания, дейците и на единия, и другия лагер се оказаха в непримирима борба след Освобождението, в годините, когато се пишеха спомените, когато от различни ъгли се преценяваха миналото и настоящето.

С укротената си разсъдителност, понякога нарушавана от повишена раздрознителност при спомен за стари вражди, с жаждата за трайност и солидност в начинанията, с явния си моралистичен уклон при преценка на хора и събития, със значението, което придава на просветата като предварително условие за всяка друга промяна, Тодор Икономов е толкова типичен деец от цариградската школа, колкото и Захари Стоянов с целия си менталитет е типичен за комитетските среди и въстаническото движение. Затова и мемоарите на Икономов, след като са дълбоко съкровен и интимен личен документ,



стават живо и непосредствено свидетелство за широкия кръг легални дейци на българското дело в Турската империя, за цялата цариградска школа, която в негово лице намери един от големите си летописци.

В живота на Тодор Икономов има няколко възлови, определящи момента, които обикновено удивително съвпадат с подема на неговата обществена активност и духовна плодовитост или щастливо ги предвещават, за да завършат накрая неочаквано със Срив, с помрачение и ужас. Той е роден на 29 август 1838 г. в Жеравна,<sup>1</sup> в онази планинска котловина, която даде на Българското Възраждане най-много будители и революционери. Той е пръв син на поп Петра, кръстен на дядо си Тодор чорбаджи — прочут, но западнал по-късно жеравненски първенец. В Жеравна Икономов е живял малко време, за своята епоха той е неоседлив човек, обиколил „света“ по тогавашните представи — учил в Русия, живял в Цариград, сродил се с Тулча (сякаш да продължи знаменитата „добруджанска“ традиция на котленци) и накрая с Шумен. Но у него явно се чувства, че е израсъл на стабилна жеравненска почва: чистота и строгост на нравите, усет към практическите нужди на времето, самоуважение и достолепие, прерастващи в неудобна житейска, почти демонична гордост; и онази тънка склонност към моралистична трактовка на всеки жизнен факт, типична привързаност към коренните начала на живота, така характерни за неговия земляк Йордан Йовков.

Неговата необикновена памет, склонност към учение на езици, силен логически ум и остро перо ще да са правели впечатление още на времето. Той е стърчал с една глава над съучениците си. Във всеки случай неговата самостоятелност в мислите и постъпките се е проявила рано. Още през 1859 г. в редакцията на дръзкия вестник на Драган Цанков „България“ започват да пристигат смели дописки от София, които смущавали умерения учител на Икономов Сава Филаретов. В тях авторът безрезервно подкрепя крайната по цел и средства борба срещу гръцкото духовенство и без много да му мисли, се нарежда между привържениците на една от най-смелите политически маневри в българската борба — униятската. Скоро интересът към този нов и скандален ход в борбата отвеща Икономов в Цариград, тогава средище на църковно-националното движение. Появата му в 1861 г. в столицата трябва да се смята за началото на тридесетгодишното му активно, понякога ръководно участие в българския политически и идеологически живот. Спомените на Икономов за краткия, но бурен епизод с унията, за нейната бърза победа и още по-бързо разложение са един от главните извори за историята. Като лекар той диагностицира болестта, нейните главни прояви и процеса на оздравяване — кратко, ясно, безпощадно към своето младежко увлечение.

След разпадането на унията Икономов отива в Одеса и оттам в Киев като студент в Духовната академия. Своенравен във всичко, от Духовната академия той отнася само любов към положителните науки и естествознанието, усвоява характерния за него „натуралистичен“ философски материализъм. Не бива да забравяме, че студентствуването му става през шестдесетте години на миналия век, знаменити в Русия с подема на позитивизма. Това е времето на Чернишевски, Добролюбов, Писарев, на тургеневския Базаров, времето на великите илюзии. В Икономовите обществени и естетически възгледи, в неговия поглед за българския театър и естетика ще уловим най-ясно отглас

<sup>1</sup> Вж. посочената от самия него дата в цитирания архив, арх. ед. 1, л. 57. Почти колкото статии са писани за Икономов, толкова и различни години на раждането му са посочени. Те варират от 1835 до 1838 г. Ние приемаме сочената от самия него дата и година, приета и от историята на Жеравна Д. Константинов, който е бил по-близо до документите и е посочил тази дата и година, очевидно без да познава споменатата тук автобиография, от която вземаме сведението. Вж. Д. Константинов, Жеравна, 1948.



от иденте на руските шестдесетници. В неразвитата и потискана склонност към поезията, постоянното утвърждаване първенството на обществената полза над красотата, в инстинктивното странене от мистиката и мистерията у този духовник по сан и моралист по вътрешно предразположение има много от бойките руски списания на онова време.

След завръщането си от Киев Икономов се главява за учител в Шумен, а след четиригодишен престой там продължава учителствуването в Тулча. Този период от живота му ще продиктува едни от забележителните страници в неговите спомени, свързани с размишления за горчивата участ на българския учител по време на Възраждането. И с един подвиг, гордостта от който ще го съпътства през останалите му дни — провалянето коварния план на Митхад паша за сливането на българските и турските училища. Неочетен изобоз в целия си ръст, Икономов е особено подценен като голям възрожденски педагог, теоретик и практик на българската образователна система, за която е лансирал най-напредничавите за времето идеи. Автор на много учебници, той е един от създателите на новобългарския език, който в неговата граматика и редакция, в цялата му публицистична дейност показва своята гъвкавост, живост, сила. По богатство и строеж езикът на Икономов, наред с езика на Славейков, Каравелов, Ботев, най-плътно се доближава до съвременния език.

В Тулча Икономов потяга българската община и тя става един от значителните фактори в крайната и решителна фаза на черковния въпрос с влияние върху другите общини във вътрешността на страната и върху борбите в Цариград. След излизането на фермана за учредяването на българска Екзархия и свикването на Народния събор Икономов е представител на Тулчанската община в столицата. По обикновените парадокси на онова време той става съредактор на турския чиновник Генович в издаването на официозния вестник „Турция“, когото за известно време превръща в опасна и важна трибуна на „младите“ в борбата им със „старите“ по въпросите за устройството на българската черква като праобраз на българската държавност. Той има влияние, гласът му се чува далеч и обзет от вътрешен подем, сякаш няма време да забележи мизерията и неудобствата, сред които живее. Богоявленската акция срещу заточването на владичите в началото на 1872 г. бележи върха на неговото участие в църковно-националното движение. А след това бързо го обзема разочарованието от тази победа. Разцветът на цариградското списание „Читалище“ през 1872 г. е свързан с уредничеството на Тодор Икономов, подето след това от Петко Славейков. Тогава той търси нови и по-радикални перспективи за българското просветно движение, което поражда силната съпротива на хората, побързали да получат житейски изгоди от учредяването на Екзархията и побързали да вкусят сладките плодове на победата. Със загнездилото се в сърцето му разочарование Икономов се връща в Тулча, където се отдава със свойствения му замах и деловитост на практическа дейност по устройството на новата епархия, на читалището и земеделческите каси и продължава да откликва на всичко по-важно в българския живот със своята публицистика, своеобразен и темпераментен летопис на това време. Тук дочаква Освобождението.

Принципиален противник на идеята за нашето освобождение с чужда сила, Икономов оценява благоприятно стеклите се след Априлското въстание обстоятелства и бърза към лагера на настъпващите руски войски, за да им бъде в помощ. Той е един от малцината зрели, напълно подготвени от миналата легална българска обществена практика държавни мъже по онова време. Оказва ценно съдействие на руските военни власти при устройството на администрацията, финансите и икономиката на новоосвободената

страна. Икономов е измежду най-видните български дейци, които обсъждат в Пловдив как да се противопоставят на разкъсването на България. Негова е идеята и той е натоварен с мисията до посланиците на Великите сили при Портата да се иска тяхната закрила и освобождението на България да се представи като общоевропейско дело, чийто изпълнител е била Русия, с оглед дипломатически да се закрепят руският военен успех.

Забележителна е ролята на Икономов в бурните подготвителни заседания в църквата „Св. Никола“, както и в първото учредително Народно събрание, което прие Търновската конституция. Тук той, епатрирал довчера синодалните старци с радикализъм, си спечели славата на заклет консерватор. След като учредителното събрание завърши своята работа, Икономов се посвети на висша административна дейност в Източна Румелия, стана префект на Сливен и Бургас, на която служба ярко се проявиха неговите необикновени дарби на администратор. Поканен от княз Александър Батенберг за министър в кабинета на неговия близък приятел още от Киев Климент Браницки (Васил Друмев), Икономов със свито сърце напуска Румелия, за да влезе в дивите партизански борби на новото княжество. Никое правителство не е така подхождало за Икономов както това, в което стъпваше като министър на вътрешните работи, тъй като създадено след разтурване на Камарата поради либералното болшинство в нея, това правителство имаше ефимерната и непостижима цел да примири партиите. При последвалата съкрушителна победа на либералите в изборите Драган Цанков го поканва да запази поста си в неговото правителство, но Икономов отказва. Избран през 1880 г. за столичен кмет, само за няколко месеца Икономов си спечелва толкова неприятности, че някои от тях го преследват до смъртта му. Говори се, че като кмет той обявил дуел на министъра Петко Каравелов, но Каравелов, чужд на неговото закъсняло рицарство, изгонил секундантите, изпратени по всички правила. Когато княз Александър извърши преврат и суспендира конституцията, Икономов, без да споделя нито целите, нито средствата на преврата, е избран за председател на държавния съвет. Създаването на това учреждение у нас беше нещо като компенсация за безуспешно защитаваият от Икономов в учредителното събрание Сенат и същевременно главна реформа, последвала от преврата. След хаотичната епоха на Пълномощията е съставен първият коалиционен кабинет у нас, в който Икономов става министър на търговията, земеделието и обществените сгради (1883). Но и това правителство, заченато в тъмнините на коалициите между Драган Цанков и Начович, с оглед изгонването на генералите и възстановяването на конституцията, не се задържа дълго. Верен както обикновено на дадената дума, Т. Икономов пръв подига въпроса за оставката на това правителство, след като конституционният въпрос бил някак си разрешен. Нелицеприятен в отношенията си иска чисто либерално правителство.

Оттук започва залезът на неговата политическа кариера, тъй като не може да се нагоди към партизанските страсти, раздухвани от всички ветрове в страната. Известно време той е окръжен управител в Шумен. По време на Стамболовата диктатура Икономов изпитва всичките несгоди на опозиционера. Гонен, интерниран, разорен материално, той отваря книжарница в Шумен и започва да издава тъннички огнени брошюрки, от които се разнасят отчаяни викове за политическо благоразумие, за обществена справедливост, за порядъчност.

Както виждаме — живот богат и достоен за мемоари. Тодор Икономов изпълни и този си дълг пред идните поколения. Неговите спомени рисуват българския обществен живот в твърде важно и отговорно време от един осо-



бен, не така популярен, не толкова лесен за вникване тъл. В тях няма романтични подвизи, хайдушки сборища, тайни и опасни срещи, смели комитетски акции, сражения и убийства. Няма го огънят на революционната борба и революционния темперамент, т. е. всичко, в което е влюбен нашият читател на възрожденската и следовосвободенска мемоаристика. Това е летопис на еднообразната, понякога скучна легална работа, на бавното просветителство, на сложните политически маневри. Но в тях се вижда как зрее националната държавническа мисъл, как се коват средствата на буржоазната политическа борба, как стъпка по стъпка се печелят или губят позиции. Наред с възрожденските страници читателите ще открият тук записки от подземията на буржоазния политически морал, една нравствена възрожденска прещенка на тази политика. Те са пълни с тежки и мрачни предчувствия за съдбата на новообразуваната буржоазна държава, напълно оправдали се по-късно в гражданските борби и националните катастрофи.

\*

В развитието на църковно-националното и просветното движение името на Тодор Икономов с свързано с двете последни, решителни фази — с унитарския епизод в началото на шестдесетте години и с борбата за устройството на новата българска църква след добиването на фермана и учредяването на Екзархията. Междувременно към средата на същото десетилетие неговото име се свързва с борбата за самостоятелност на българските училища и приближаването им до потребностите на времето. Във всички събития и бурни спорове Икономов застава винаги на най-левия, радикален фланг, всяка негова решителна стъпка се разразява в скандал, а той си спечелва славата на „революционер сред черковниците“<sup>1</sup>. Той участва активно в най-радикалните (понякога скандални) легални български вестници — „България“ и „Македония“. Забележително е, че Икономов наред с П. Р. Славейков пръв изрази голямото разочарование след победата на църковната борба и беше между първите, които понесоха ударите на новообразуваната се екзархийска върхушка.

Странното в богатия идеен живот на Икономов е това, че нито неговото място на най-левия фланг на просветителската борба, нито неговите разочарования успяха да го сближат с другия, революционния лагер на освободителното движение. Особеното в неговата мисъл е, че тя се развива както в опозиция на чорбаджийската линия, така и в опозиция на идеите за изпълнуването на революционни средства и чужди сили за разрешението на българския въпрос, когото той като Раковски счита „главен въпрос на деня за турската държава“<sup>2</sup>. Идеите на Икономов за разрешаването на българския въпрос преди Освобождението са важен епизод в историята на нашата обществена мисъл.

В нашата политическа и културна борба Икономов влиза по типичен за народната интелигенция начин като човек от низините. Първите му дописки от София, печатани във вестник „България“, го рисуват като човек, достоен да увеличи и без това пъстрата и разнородна компания на Драган Цанков. Той е неумерен поклонник на разрешаването на църковния въпрос с всички средства, необвързан с предразсъдъците на православия, необ-

<sup>1</sup> Вж. Ив. Тодоров, Тодор Икономов и дейността му в служене на българския народ. С., 1921.

<sup>2</sup> Т. Икономов, Избирането на български Екзарх, Цариград, в печ. на „Македония“, I. III. 1872 г., стр. 1.



вързан с някаква традиция. „Да живея в. „България“! Това е моята молитва. . .“<sup>1</sup>, се провиква Икономов. Той противопоставя едногодишното „огромно дело“ на в. „България“ на умерения и унил вестник на Александър Екзарх. Тази първа негова поява на българския политически небосклон е пълна с предзнаменования. В нея ясно личат дирите на един горещ, склонен към увлечения темперамент, който по чудноват начин ще бъде моделиран от дивите течения и ветрове в нашия някогашен обществен живот. Тук Икономов говори за „разпадеността на младостта ми“, за „горещата любов за доброто на отечеството“. Първата му поява е белязана с типично народния гняв срещу гърците, които ни грабят, „идват тук голи и гладки, а се връщат от България сити и богати“.

С други думи, Икономов безрезервно прегръща идеята на Цанков да се търси смело решение на българския въпрос чрез уния с папата. Кипящ от енергия, скоро след това той ще се озове в центъра на събитията, за да вземе лично участие в осъществяването на идеята. Трябва да се предполага, че в Цариград го отвеждат съобщенията за станалото на 18 декември подписване на документите за българска уния, т. е. съюз с католическа църква. По всичко личи, че в провинцията Икономов е идеализирал цариградските съобщения, не е бил лишен от големи надежди и илюзии, свързани с това събитие. Икономов е от малкото идеалисти в делото на унията, в което бяха замесени политически и житейски сметки, много честолюбиви и карьеристични намерения. В случая неговият идеализъм е още повече за отбелязване, като се има пред вид, че Икономов е чужд на чисто религиозната страна на делото, по душевна нагласа няма пиетет нито към православната съзерцателност, нито към католишката активност. Религиозно Икономов е индиферентен, несъбуден, в случая неговият идеализъм е политически идеализъм, свързан с резултатите и практиката на обществената борба, винаги открит за промяната, винаги подлежащ на проверка, всякога дебнат от разочарованията. Още тук започва донкихотството на Икономов в нашия политически живот.

По-късно, когато е трябвало да се защитава от обвиненията на в. „Право“ за своето участие в униатската история, той обяснява по следния начин политическите си увлечения: „... Но в такава възраст... са живее повече с чувство, отколкото с разум, а моето главно чувство тогава беше да са отърва от Фенер, когато мразех със сичката сила на душата си.“<sup>2</sup> А в дневника-спомен Икономов пише за себе си по това време следното: „Гръцките хули против българския народ, горчивите гръцки присмеи на българската неспособност и препятствията, които патриаршията от всякъде издига против българските домогвания... ме ядосват до полуда и ме тласкат към унията с необикновена сила.“ В унията той вижда възможност за политическо решение на българския въпрос, за спечелване разположението на Запада, така влиятелен в турската столица след Кримската война. Както виждаме, самият Икономов се рисува като човек, способен на заслепление и прибрзаност, той изпитва своего рода хипноза от благоприятния политически момент. Още в тази фаза на национално-църковната борба се проявява неговата склонност към смели политически ходове, която по-късно му спечели славата на революционер в лагера на черковниците.

Целият въпрос обаче е в това, че слепите чувства, политическото увлечение и прибрзаност са пълни с опасности за също така бързи и горчиви разочарования. Оттук датират честите и неповторими срещи на Икономовия

<sup>1</sup> България, год. I, бр. 40; дописката е с дата 13. XII. 1859 г.

<sup>2</sup> Вж. Епизод из Историята на унията в 1864 г., Читалище, год. II, кн. 13, стр. 595; Навярно грешка в заглавието — епизодът се отнася към първата половина на 1861 г.

политически идеализъм и донкихотство с твърдите очертания на българския обществен живот в миналото.

При Икономов ясно ще видим това непрекъснато опиване от политическите идеи, тежкия махмурлук след срещата на идеята с действителността. Трябва да се изтъкнат тези неща не толкова заради по-точното разбиране характера на Тодор Икономов, колкото за разбиране факторите, които възбуждат и моделират неспокойното политическо съзнание в цариградския възрожденски кръг.

Искам някак да обясня защо разочарованията от предприятията, в които Икономов се включва с толкова енергия и ентузиазъм, идват бързо. Достатъчно са по-малко от два месеца след пристигането му в Цариград, за да почне резигнацията. Чисто житейските сметки, грубият практицизъм, разликата между обещания и дела, които Икономов открива със свойствената му наблюдателност, го ужасяват и бързо изстудяват към делото. Картината на разложението на униатската среда в неговите мемоари е способна да охладя и погорещи патриоти и идеалисти от него. Както знаем, Драган Цанков не беше по-малко наблюдателен от Икономов, а и неговото лично безкористие му е близко. Но те по различен начин реагират на същите факти на разложение и сметкаджийство в униатския кръг. Цанков беше политик-практик преди всичко, снизходителен към човешките пороци, готов и тях да използва в своята борба, невзискателен към единомишлениците си, твърде неразборчив в средствата за постигането на политическите цели. Икономов още оттук се очертава като политик-идеолог, който иска да приведе в хармония целите и средствата на една борба. Като вземем пред вид и това, че в характера на Икономов липсва прочутият инат и инатчийство на Цанков, ще разберем защо разочарованията у него не срещат препятствия и протичат все така бурно както опияненията.

Ясно изразената идейна насока на Икономов за сметка на практическата политика личи във всичко. След като е влязъл в униатската среда, т. е. след като е казал „а“, той не вижда пречки да каже „б“. Въпреки природните си склонности приема духовен сан, влиза в редиците на чернокапците, към които никога не е изпитвал симпатии. Но започва болезнено да реагира на вмешателството на католическите мисионери в българската работа, на забравеното обещание да се спазват всички обреди и обичаи на нашата църква, на промяната на символа на вярата — все неща, считани за чиста формалност от тези, които гледаха само прагматично-политически на сключения съюз с католическата църква. В същност прозорливите хора винаги са схващали разочарованията на идеалисти като Икономов от едно дело като началото на неговия край. В историята на българската обществена мисъл униатският епизод намери в лицето на Тодор Икономов личност, която с еднаква сила изразява както необходимостта от смели политически решения на българския въпрос, така и опасността от заслепяваща емоционална прибръзаност при тези ходове, опасности, които като магнит привличат всевъзможни пройдохи и карьеристи. Ето защо в униатската история хора като Икономов играха не само ролята на ентузиаста. Те първи внесоха и ферментите на разложение. Цанков, Миркович и Манол Иванов са имали основания да обвиняват Икономов за разбягването на всички от тяхната партия. Те неслучайно са искали да го хвърлят от четвъртия етаж на големия униатски дом.

В спомените си Икономов предава вълнуващите перипетии на борбата през онова време. Нашата задача не е да ги преразказваме, а да извлечем от тях уроците, тъй както ги е усвоил той, да открием генезиса на неговите идеи върху българското дело, както и да ги поставим на съответно място на картата на идеите на Българското Възраждане. По наше дълбоко убеждение исто-



рията с унията подготви у Икономов почвата за един комплекс, който независимо от всички последвали повторения и кривулици твърде ясно може да се проследи в живота и делото му и който с течение на годините все по-ярко се разкрива, доминира в неговите мисли и духовни състояния. Това е комплексът, който условно може да се нарече страх от прибрзване, страх от обществено лекомислие, боязън пред несolidността на делото. Освен социално-класовите причини, на които по разни поводи ще се спрем, освен характера на легалната буржоазна политико-икономическа и културна борба консервативният уклон у Икономов има и чисто психологически извор в експеримента и уроците от българска уния. В сериозния и задълбочен характер на Икономов нищо от опита му не остава без следа. С други думи, изворите на неговите консервативни настроения трябва да се търсят преди всичко в опита му на „революционер“ в църковно-националния кръг на цариградските дейци, в онова особено място, което той заема сред тях до Освобождението. Колкото пъти поискаме да открием предисторията на неговата своеобразна буржоазно-консервативна мисъл, на неговото отношение към революционната борба, толкова пъти ще се виждаме принудени да се връщаме към неговия духовен и практически опит от времето на унията. Сам той по-късно казва: „Подир лекомислеността, която показва при приемането на унията, във въпросите от вероизповеден характер аз се мъчих да бъда повече предпазлив.“ Не знам защо е било необходимо на Икономов да ограничи тук предпазливостта си до въпросите от вероизповеден характер, но знаей, че това не е вярно. Тъкмо по такива въпроси той скоро повтори „непредпазливостта“ си в списание „Читалище“. Казаното тук далеч повече се отнася до въпроси от политически и обществен характер. По вероизповедни въпроси той винаги е бил непредпазлив. Не те, а политическият им аспект го е интересувал.

Като учител в Шумен Икономов за пръв път е трябвало да определи своето отношение към програмата за национална революция, да обоснове своята позиция при подготовката за въоръжено въстание. Както сега знаем от неговите спомени, той е бил посетен от представители на революционната емиграция, които са искали да го привлечат за делото, за което е бил добре информиран от изпращаната му революционна литература. Това е решителен момент в идейния живот на Тодор Икономов. Той е поставен пред избор, пред неумолимото или-или. Какви са неговите възражения срещу програмата за национално въстание, което трябва да предизвика чужда намеса (предполага се руска), за да се извоюва нашето освобождение?

„Против мисълта, че трябва да се подготви у нас въстание, аз не съм. Таквази мисъл аз не мога да допусна, защото тогава излиза, че ний трябва да търпим всичките турски неправди, да се отречем от човеческо съществуване и да се обърнем на безчувствени животни. Аз съм само срещу и е-с-в-о-е-в-р-е-м-е-н-н-о-с-т-та (разр. от мен) на движението и срещу някои от средствата му.“<sup>1</sup> Три са главните възражения на Икономов по плана за въстание, разчиташ на чужда помощ. На първо място това, че ние не сме подготвени за такова въстание от всяка гледна точка. Той смята за романтически фантазии хилядите и хиляди хъшове и солдати, готови да преминат Дунава. Но дори и те да са реалност, той намира неподготвен народа да ги приеме и да се дигне с тях на оръжие. Това движение според него би срещало тогава (към 1867 г.) съпротива сред самите българи и като несвоевременно не само не би донесло полза, но може да се окаже вредно за делото. От гледището на този умерен, просветителски и политически консерватизъм той преценява революционерите. Като се базира на собствените си впечатления от посетилите

<sup>1</sup> Т. Икономов, пос. съч.

го, той нарича революционерите „възторжени школници“. Идеализмът на тези „възторжени школници“ му е родствен, те будят дълбоката му симпатия, сърцето му се свива през тяхната обществена „наивност“. Той ги изпраща почти както Тургенев изпращаше своите любими герои, илюзиите на които не споделяше: „Дано господ да им помага в предприятията и да не ги подвъргне на тежки разочарования!“

Второто възражение се отнася до помощта отвън, до евентуалната руска намеса. Той не вижда възможност за чужда намеса без обявяване война на Турция. А тогава, десет години преди Руско-турската война, подготвена и предизвикана от българските въстания, не е имало такава политическа ситуация. Освен този практико-политически аргумент неговото възражение има повече принципиален характер. Той смята, че ние трябва да използваме някое голямо затруднение на Турция, за да се вдигнем. И тогава можем да поискаме чужда помощ, но нашето освобождение трябва да бъде главно наше дело. „Дарованата свобода не само не се цени — казал той на посетителите го емигранти, — както трябва, но самият акт на даруване влече подире си задължения, които не всякога биват по силите и интересите на освободения.“<sup>1</sup>

Третото възражение вече има чисто идеологически характер, то е от рода на тези, които се мъчат да загледат толкова напред, че са в състояние да парализират силите за непосредствени и решителни действия в политиката. По отношение на него другите две са само предпоставки за по-общо заключение. По убеждението на Икономов, по неговите впечатления от нашия общински живот ние не сме подготвени за свободата си и няма да знаем какво да правим с нея, няма да можем да я оползотворим в добра и правилна насока. Според него нито масата, нито ръководителите са подготвени за свободата. Ние нямаме хора, научени да държат държавно кормило. Ние още дълго трябва да се подготвяме в рамките на Турската империя, да се обединим в тези рамки, да се сплотим, да се просветим, за да можем да устроим добре бъдещата си държава. Той стига дори до следното: „В нашите интереси е да се позабави разрушението на Турция. Колкото по-късно се постави въпросът на миндеря, толкова по-хубаво за нас, защото толкова по-добре ще бъдем приготвени и толкова по-силно ще можем да покажем и поддържим правата, които можем да имаме върху остатките от турците.“<sup>2</sup> Иначе Икономов смята, че ако свободата ни завари башибозуци, ние ще я използваме башибозушки. Разбира се, във всичко това има много от неговите следосвобожденски горчивини. Но той неслучайно отнася тези си мисли към средата на шестдесетте години. Както показва животът му, почвата за тях е била подготвена тъкмо през тези години.

Важно е да се направи вярна класово-социална характеристика на тези възгледи. Той ще ни помогне да разберем правилно и позицията на Икономов в по-сетнешните събития на българската история. Политическият опортюнизъм не е рядко явление в епохата на Възраждането. Но обикновено той има практически, политически характер, много често се прикрива зад чисто словесен радикализъм или срамежливо се загръща с пелената на революционната фразеология. Случаят Икономов е важен между другото и затова, защото според обичая си той нямаше маски, беше крайно нелицеприятен, не се боеше да върви срещу течението. Той е от малцината, които се помъчиха идейно да обосноват опортюнизма на просветителския кръг. Идеен човек до мозъка на костите си, той искаше да създаде идеологическа база за политическата

<sup>1</sup> Т. Икономов, пос. съч.

<sup>2</sup> Пак там.



линия на просветителството, да противопостави на революционната програма не просто практически действия, а също такава програма според неговия замисъл, извлечена от философията на българската историческа съдба и положението ни на европейската карта. С нарастване влиянието на революционната партия, с подготовката на масово въоръжено въстание, с приближаване времето на освободителната война става все по-очевиден съгласителският, половинчат, опортюнистичен характер на тази негова програма. Събитията я изпреварваха и ние неслучайно ще видим Икономов парализиран за политическо действие, когато през 1876 г. заговори оръжието, и дълбоко разочарован от разминаването на живота с неговата програма за разрешение на българския въпрос. Характерът на неговите възгледи определи и мястото му в историята на българската обществена мисъл. Той изцяло принадлежи на просветителския кръг. Друг въпрос е, че по характер, по чисто човешки склонности и привычки тук той не се чувствуваше сигурно и удобно. Той нехаеше за дребните политически сметки и комбинации на този лагер. Принципиален противник на революционния, той остана чужд, по човешки самотен и неразбран в лагера на своите.

От класова гледна точка няма никакво съмнение, че Тодор Икономов стои на позициите и принадлежи към онзи възрожденски кръг, който изразяваше интересите и гледищата на умерената и по-заможна българска буржоазия, която мечтаеше за своя държава, но признаваше само легалните средства за нейното извоюване, вървеше по пътя на съгласителството и компромисите в тази борба. Тодор Икономов се издига до идеолог на тази прослойка, идеолог, който иска да бъде и в много неща беше далновиден. Зад врявата на временните комбинации и политически ходове той търси трайните цели, солидната почва, държавническите, а не котерийни интереси на тази прослойка. И тъкмо това му създаваше конфликти там. Известно е, че в църковната и националната борба, особено до формирането на революционна партия, интересите на буржоазията като класа в онова време в главното — извоюване на духовна независимост от гърците — съвпадаха с интересите и възжеланията на широките народни маси, макар не най-крайните, радикалните, макар в този кръг те да не се изразяват с необходимата последователност. Но в умереното просветителско крило на българското движение Тодор Икономов с различински си произход стоеше до фланга, който често се допираше най-плътнo до интересите на целия български народ и неслучайно минаваше за „революционер“ в умерения кръг. Всеки, който дори отчасти познава литературното му наследство, знае, че то е пропито от антитурски и античорбаджийски патос. Този патос не излиза от рамките на легалната борба в онова време, но често влиза в руслото на главното течение на българската национална революция в по-ранния ѝ етап.

Картината на националните и социалните борби е сложна и преплетена. Неведоми са понякога пътищата на обществените идеалисти. Любен Каравелов произхождаше от тежко копривщенско семейство, което можеше да му осигури учение в чужбина, преуспяване в много поприща. Но той стана първият председател на БРЦК. Както има прибежчици от единия лагер в другия, така ги има и в обратна посока. В просветителството и антиреволюционността на Тодор Икономов няма нито туркофилство, нито чорбаджилък, нито перспектива за кариера или келепир. Те са от идеен порядък, незасесени с житейски сметки и затова автентични, сериозни, представляващи широк обществен интерес, важни като течение в историята на една обществена мисъл. В грозните партизански престрелки след Освобождението са се опитвали да го нарекат „турско мекере“, но този бабаитлък е с късна дата, той се разминава с истината за личността му. Никой не би могъл да го нарече чорбаджийски

идеолог, след като знае начина му на мислене. Той остана докрай в просветителския лагер, а след освобождението задълбочи още повече предосвобожденската си политическа линия по идейни подбуди, въпреки че беше чужд в тази среда както по произход, така и по редица склонности на своя характер. В тази среда той живееше гол и беден като влашки хъш, тук трябваше да изпие докрай горчивата чаша на разочарованията, нарастващото чувство за лично поражение и нещастие, материална разруха. Той е един от идеалистите на другия лагер, нещо като негов герой и мъченик и така трябва да бъде оценяван. Всеки спор с него, за да бъде истински, трябва да държи сметка за чистотата и безкористното на неговите идейни подбуди.

Мисля, че на този обществен идеализъм трябва да се отдаде причината за неговото някак двусмислено положение между лагерите и в собствения му лагер. Той често се пече на два огъня, в него се забиват стрелите, изпращани от всички страни — положение, характерно за него и преди, и след Освобождението. При пълната категоричност на неговите убеждения за революционната борба, при неговия неуморим дух в просветителската, той бе гледан с лошо око, с подозрение в умерената партия. При това, че минаваше за революционер сред черковниците, той не стана с нищо близък на радикалните сили в емиграция и вътре в страната. Той носеше неудобствата на идейния човек, който дори и когато е идеолог на приспособленците, не може да бъде сам приспособленец.

В дневника си Икономов определя като „възторжени школници“ революционерите, скептично гледа на мечтите на „младите“, а сам няма още тридесет години. Ще кажем, че умът му е преждевременно зрял, стар, чужд на увлеченията. Но това ще е малка част от истината за него, тъй като едва що тогава е отшумял униатският епизод, където показва склонност към увлечения, а няма да минат и пет години и той сам ще стане вожд на „младите“ в църковната борба, ще се бори за най-демократично, почти светско управление на българската църква, а на богоявленската акция ще излезе готов за решителни и крайни действия; като редактор на „Читалище“ ще уплаши синодалните старци с рязката си позиция по въпросите за схизмата и т. н. Важното в случая е да се разбере, че тези скокове, тези превъплъщения ставаха в един човек съдържан, склонен да се обуздава, те не са от непостоянство на характера, а следват преди всичко логиката на неговите идеи, изненадите, дори капризите на неговия винаги готов да се прояви, винаги щедър, буден, а понякога мнителен обществен идеализъм.

Няма съмнение, че въпреки личните му предпочитания, въпреки собствената му представа за своята роля в този период постепенно се създава убеждение за него като еретик, раздухвано от мълвата. Наистина има нещо волтерианско в неговия маниер да се изразява, волтерианска насмешка над предразсъдъците на своя век и среда. Може би интересът му към съдбата на еретиците и еретическите учения е изглеждал не твърде здрав. По спомените на Карапетров<sup>1</sup> може да се види, че Икономов за пръв път е искал да събуди жив интерес сред възрожденците към поп Богомил и неговото учение. Той го смята „предшественик на Гуса“ и „най-горещо моли нашите учени да изложат пред вестниците издирванията“. „Черквата — пише Икономов в тази бележка — нарича еретик всекиго, който не ѝ иде на сърцето. За нея и Гус е еретик... Ние трябва да търсим други източници, дето работата не е толкози преиначена.“<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Вж. П. П. К., Няколко думи за Тодор Икономов, Българска сбирка, год. II, кн. 4, стр. 361.

<sup>2</sup> Македония, год. IV, бр. 25.



Ето този човек, великан по ръст, с огнени черни очи, с голяма гъста брада, легнала на гърдите му, с флегматични движения и ленив говор, без външни ефекти и акценти, надменен, строг, затворен в себе си, бе оставил умираещия си брат в Тулча и слязъл в Цариград като тулчански представител по уреждането на българската Екзархия. Това второ престояване на Икономов на брега на Босфора няма да е така кратко, както първото, но ще е все тъй бурно и шумно. Непретенциозен, свикнал на лишения, той ще наема голи, студени, влажни стаички на Ортакой и Ун-капан и наметнат с кожух, люлян от малария, съсредоточен и увлечен, ще готви поредната статия за вестниците, която на утрешния ден ще раздвижи духовете около Фенер, Балкапан и другите български средища. Унесен във физическа и духовна треска, той бавно се спуска по тъмна и мръсна стълба, за да потъне в най-близката локанта. Той е млад, болен, но весел, осигурил скъпоценната си независимост, пълен с идеи и жаден за работа. Започва един от най-плодотворните периоди в неговия обществен и духовен живот, продължил около три години.

\*

Сега е съвсем очевидно, че Икономов отива от Тулча в Цариград с разгърната и промислена платформа по централния въпрос на това време в легалното движение — началата, върху които трябва да се устрои българската църква, след като с фермана от края на февруари 1870 г. е призната официално нейната независимост. Още тук проличава, че за Икономов са характерни както смелите идеи, така и политическите ходове от голям стил. Скоро след издаването на фермана тулчанската община беше разпратила до всички български общини писмо, с което ги подканва да изпратят свои представители за предстоящия народен събор в Цариград, като ги инструктират за позицията, която трябва да отстояват. Това писмо, чийто автор безспорно е Икономов, съгласно изразява принципите, които след това „младите“, „червените“ в Народния събор щяха да прегърнат като своя програма. В случая политическият ход на Икономов разчита на едно споразумение между общините във вътрешността, зад гърба на консервативното духовенство, тъй като главно на общинските представители е можело да се разчита за прокарване началата на изборност, демократизъм, равно представителство на мирските и духовните кръгове, изобщо за внасянето на повече народностен дух и елемент в управлението на новообразуваната църква. Това писмо на тулчанци беше публикувано в „Македония“ и изигра важна роля. В него пределно ясно са изразени принципите, които Икономов заедно с П. Р. Славейков и „младите“ защитаваха във вестникарските полемики и в безкрайните уморителни заседания на привременната комисия в събора. Накратко идеите на Икономов по устройството на нашата църква се свеждат до следното: съборно, а не еднолично управление; при екзарха и митрополитите да се създадат съвети с преобладаване на светските лица в тях; митрополитите са прости председатели, а делата се решават по вишегласие; всичко се върши със знанието на съвета; изборност на митрополитите и епископите от епархиите; точно определяне на данъците и съответно какво от тях се полага на владичите и др. Зад тези проекти е и трудно да се прозрат така разпространените в XIX в. конституционни идеи. В тях явно прозира мисълта българската църква да се устрои още в рамките на Турската империя като модел на бъдещата българска държава и необходим етап към нашия свободен политически живот.

Тодор Икономов упражнява влияние върху пренията и решенията на Народния събор не толкова като представител, колкото като сътрудник на „Македония“ и редактор на „Турция“. Той непрекъснато настоява за ши-

рока гласност, да не се стеснява в нищо печатът, който трябва като орган на общественото мнение свободно да разглежда работата на комисията и събора. Сам той е един от тези, които направиха най-много въпросите да се изнасят пред широк български форум. Интересно е, че за известно време Икономов преобразява официозния и компрометиран вестник на Генович „Турция“, активизира го в полза на „младите“ в черковната борба в нейната последна фаза. Той дори изпраща оттук приветствие към обединението на международните работници, в което пише: „Праведен ли е този ред, който осъжда хиляди хора на бедност, страдания и труд, за да даде леснотии на няколко десетинни господари? Които топли подобен ред, той може да го поддържа и да го хвали. Колкото за нас, ний не усещаме към него освен дълбока омраза. .. Ний от се сърде прегръщаме обявяването на международните работници...“<sup>1</sup>

Обществената мисъл и действия на Икономов през тези неспокойни и решителни дни в българския политически живот се развиват главно в три посоки, следите на които ясно са останали в литературното му наследство от това време, както и в спомените му. Преди всичко Икономов е измежду малцината сред просветителите, които правят всички изводи от формалното решение на въпроса за издаването на султанския ферман. Сега според него, след като имаме и официално признание, не забавянето трябва да ни тревожи, а принципиалният въпрос, как да се устрои новата българска църква, какъв характер да ѝ се даде, ще стане ли тя народна църква или църква на попове и калугери. Това е посоката на неговите атаки още скоро след като през август 1871 г. поема редактирането на „Турция“. При това трябва да се подчертае, че като идеолог на църковната и просветителската борба Икономов сега повече от всякога вярва, че народната църква у нас трябва да изиграе специфично политическа роля, че нейното правилно устройство е най-важното, според него единствено средство за „съединението и съсредоточването на нашия народ, за обезпечаване на неговото единство“. В случая той има пред вид, че след фермана най-спорен е въпросът, какви са етническите граници на България, че гръцките екстремисти ни ограничават до Балкана, а турските политики са склонни да включат в Екзархията голяма част от Румелия, но да оставят като спорна зона македонските и някои от тракийските епархии (при това в тази „спорна зона“ безспорно решително преобладава българското население). Склонността на Икономов към политически дуализъм, неговият явен интерес към дуалистичната форма Австро-Унгария идват оттук. Той е убеден, че в рамките на Турската империя, особено ако се възприеме дуалистичната държавна форма България—Турция, ние ще успеем да решим въпроса за нашите граници в естествените ни етнически мащаби, ще докажем, че в същност няма „спорни зони“. Докато се наложи обаче тази държавническа формула, приемлива според него за българските и турските интереси, същата роля може и трябва да изиграе българската народна църква. Здравно етническо сплотяване на целия български народ около Екзархията, екзархийско устройство, което да стане пример и притегателен център за целия български народ — ето според него задачата. Това е далечната и главна цел на неговата линия по екзархийския въпрос, а разработените от него още в Тулча принципи са само средства за достигането на тази цел.

Втората посока, по която се развива обществената мисъл на Икономов от това време, е вариант на неговата стара тема, която след това ще стане лайт-мотив на следосвобожденската му дейност — доколко ние сме подготвени да изпълним своята роля, какви са нашите особености, традиции, минало, навици, какви хора имаме и т. н. Тук се събират всички негови страхове, съмнения,

<sup>1</sup> Турция, год. VII, бр. 35.



неговият своеобразен, активен обществен песимизъм. Той подхваща тази тема, всякога близка на сърцето му, в „Македония“. В една статия, където се напада привременната комисия, в същото време се говори и за нейните трудности. Икономов пише: „Додето имахме да събаряме, виковете имаха смисъл; но щом се мина времето за разваляние и настъпи времето за зидане, виковите загубиха значението си.“<sup>1</sup> Само три броя след това в статията си „Какво сме правили и що трябва да правим“ той пише: „Грижете на нашите праотци са били повече за боеве и грабежи, нежели за нареждане на държавата. Разрушението повече им идело отръце, нежели съзиждането.“ Тук той в характерната за него посока разглежда нашите минали царства като царства без вътрешна трайност. „Макар и болна — пише той — и развратна Византия често ни е унищожавала само защото е имала закони и е била устроена политически.“ Като засилва мисълта си в същото направление, Икономов говори за това, че сме имали „царе завоеватели доста, но ни един не се е прославил като устроител и законодател“. Според него у нас все още преобладава склонността всеки да живее за себе си, по своему и „сегашните българи са достойни за бащите си“. „Ние и досега си оставаме наклонни към разрушение, съединението в едно цяло и досега не ни е познато. Че това е така ний може да видим от същия черковен въпрос. Додето този въпрос състоеше в гоненето на гръцките владци, ...ний бяхме единодушни и пълни с огън... Но щом се реши въпроса и влезе във втората половина, в половината на нареждането, ние се смаяхме и останахме с отворени уста. Сега никой не знае... какво трябва да се прави.“<sup>2</sup> Едва поел редакторството на „Турция“, Икономов пише дръзка статия „Имаме ли народни хора? Дръзка, защото, както се казва, в нея „днес всички наред уверяват, че са народни“. На така поставения въпрос Икономов отговаря отрицателно и търси причината. „Първата винаги е в преминалото ни и в чертите на характера, които ни е дало това преминало. Досега, та и сега, ний сме живели при такви обстоятелства, щото развитието на добри характери не е било възможно. Ний сме изгубили уверението в себе си и в своето си; с уверението сме изгубили и любовта към сичко, що е народно, а с любовта изчезнало и желанието да поддържим народните си дела със сичките си сили и средства.“<sup>2</sup> Със страх и лоши предчувствия Икономов гледа на незрелостта на българската буржоазия за широко държавническо мислене и за самостоятелна политическа уредба, а разпространените фенерски навици — користолюбие, тесногърдие и догматизъм — му наваяват отчаяние. Лошите му предвиждания не закъсняха да се потвърдят и това породило третото направление в неговата мисъл по това време, където се мотивира идейното му охлаждаване към църковната борба.

Тодор Икономов играе видна роля в заключителната фаза на църковната борба не само като идеолог, но и като практически политически деец. Той имаше възможност да види твърде много какво се крие зад кулисите на двете главни партии като народен представител в събора, той имаше достъп в безкрайните домашни събирания при владците в Ортакой, където се предreshаха въпросите, имаше тесни връзки с първенците от двете страни и можеше да черпи информация от източниците. Едни от най-хубавите страници на мемоарите му (които обаче се нуждаят от сверка и уточняване с другите свидетелства) разказват за знаменитата „богоявленска акция“, която стана причина най-после турското правителство да даде съгласието си практически да се учреди Екзархията, като се избере екзарх. В тая акция той игра ръководна роля и събитията бяха го отвели чак до тайните канцеларии на турското правителство и каби-

<sup>1</sup> Турция, год. VII, бр. 66.

<sup>2</sup> Пак там, бр. 37.

нетите на великия везир. В една своя брошура, писана непосредствено по хода на събитията, той се рисува като човек вътре в комбинациите, с определено мнение и влияние върху избора на екзарх, запознат с тъмните страни на политическото действие. Великият везир според практиката на турците беше дал съгласието си българите да изберат своя екзарх измежду трима — Паисий Пловдивски, Антим Видински и Иларион Ловчански. След доброволния отказ на Паисий, който скоро след това почина, останаха другите двама кандидати. В своята брошура Икономов твърде откровено и без заобикалки разглежда качествата им. Като признава повече лични качества на Антим, същевременно той смята за правилно да се избере Иларион, тъй като по този начин се пресича нашият път за спогодение с Патриаршията. Той смята Антим неангажиран към историческата църковна борба и затова лесно би могъл да се отрече от нея, а дядо Ловчански беше измежду низвергнатите от гърците. След това Икономов въпреки обикновения си маниер да се спира повече на поуките и морала от събитията, отколкото на самите жизнени факти разказва любопитни за онова време интриги.

От събора е бил избран за екзарх Иларион Ловчански „въпреки многото интриги“. Според автора от този избор били доволни цариградските българи и общините във вътрешността. След това обаче се разиграл „вторий акт на тая драма“. Според Икономов комисарите са мислели как да развалят този избор още когато са честители на дядо Илариона. Когато станало нужда те да подпечатат с печатите си мазбата за избора, някои от комисарите се направили, че не носят своите печати със себе си, и не сложили подписи. А на утрешния ден вече се пуснала мълвата, че правителството не е доволно от избора. Естествено, било е невъзможно да се провери какво точно мисли правителството. След тридневно шетане усилията на някои хора от комисията се увенчават „с пълен успех“. На 15 февруари Иларион Ловчански си подава оставката и се пристъпва към нов избор. Но този път е нямало между кого да се избира — Антим Видински вече останал единствен кандидат и с пълно болшинство бил избран за пръв български екзарх. Както ехидно пише Икономов, „...сега нито един от печатите не беше забравен в къщи“, и заключава: „Така се свърши второто действие на тая чорбаджийска драма...“ Още в началото си нашата черкова са постави във вътрешните си дела на онзи път, който не е далеч, ни чужд за фенерските произволи.<sup>1</sup>

Тука е само началото на това, което ще стане преобладаващ трети мотив в мислите на Икономов за българската културна борба, мотив, най-ярко изразен в знаменитата и шумна статия „Една стъпка напред“ и обясненията по нея, мотив, извлечен главно от тежките впечатления за практиката на българската обществена борба, нейния ход, нейната обществена перспектива.

След април 1872 г., когато новият екзарх тържествено поел своята длъжност, можело да се каже, че легалното българско движение се увенчало с победа. Политическата борба, каквато по същество беше църковната, понякога претърпява поражение и пак се възражда. В този случай обаче борбата беше „претърпяла“ победа. Именно победата се оказа нейното най-голямо изпитание. Движението беше жизнено и способно да разруши един принцип, една структура, но се оказа неспособно да наложи свой принцип и структура. По-точно казано, то трябваше да преутвърди за себе си принципа и структурата, срещу които беше изхабило целия си барут. Скоро, почти веднага след победата на църковната борба, стана очевидно, че в идеите и представите си българските владци, извоювали независимост в дълга и упорита борба срещу пороците

<sup>1</sup> Вж. за всичко това цитираната вече книга „Избирането на български Екзарх“ и специално стр. 23, 24, 27, 28, 29.



и злините на гръцката църква, започват да нареждат своята по фенерски образец, като че извоюването на положението на гръцкото духовенство е било тайно лелеяната мечта в тази борба, тайно сякаш и за самите тях. Няма съмнение, че зад всичко това се крие някакъв всевластен закон на живота, чужд на мечтите и илюзиите, на идеалните лозунги и представи, живели дълго в самото движение и давали му сила и размах. Историческият факт обаче е един и недвусмислен: първи идеалистите на това движение се почувстваха притеснени от новия ред в българската църква, започнаха един по един да напускат кораба. Това беше първият признак за кризата, началото на процеса, който твърде бързо изчерпи идейно-църковно-националната борба, дезидеологизира нейните редици. Към нея се устремиха вече не обществените идеалисти, а хората с житейски сметки. След победата си църковната борба с известни изключения в македонските епархии, и то по съвсем понятни причини, престана да бъде широко масово движение народна борба. Много от силите се отляха към революционната борба, която стана нов пристан за обществения идеализъм на българите. В този смисъл може да се каже, че най-голямото поражение на легалното движение беше неговата победа, която бързо сложи края на породените от това движение илюзии.

Конфликтът в църковно-патриотичния кръг се прояви още в първите месеци след избора на екзарх. Една част от политическите и политиканстващи среди около Екзархията изведнъж се показаха крайно чувствителни към догматичната страна на православието, въпреки че именно в борба с тези догми бяха извоювали независимостта си. Опасността от схизма, която явно се надигна, ги уплаши, въпреки че преди това пълното скъсване на всички мостове с Патриаршията не изглеждаше толкова страшно. В тези условия назрява най-важният въпрос на времето — какъв път да се поеме? Ще продължим ли да пренебрегваме догматичните страни с оглед широките политически аспекти на църковната борба, ще започнем ли да устройваме нашата църква като първообраз на мечтаната от нас държава, ще отидем ли към самобитни начала, които да противопоставим на развратния и кастов дух на гръцкото духовенство и т. н. Вътре в умерената партия след победата се формираше около Синода още по-умерена, която се оглеждаше внимателно наоколо, даваше ухо на правителствените нашепвания, поглеждаше как ще реагира Патриаршията и какво ще бъде отношението на другите църкви, т. е. нейните мотиви лежах в необходимия политически реализъм, както тя го разбираше. Дълбокият смисъл на полемиките на Петко Славейков и Тодор Икономов след учредяването на Екзархията се крие в следното: според Икономов ние, както и всички останали до нас, сме използвали църквата за своята национална цел. Затова ние не сме имали никакви догматични основания в цялата си църковно-патриотична борба. Християнските догми и форми на организация са рожби на времето и се изменят според духа на времето. Тогава нас няма какво да ни спира да си нареждаме работите в духа на времето, в духа на XIX в. Нещо повече — ние не можем да отидем напред в тази насока, ако не продължим в същия дух да жертвуваме църковните догми и уредби в интерес на нашите големи и широки политически интереси. В същност тук Икономов развива идеите си в духа на Раковски, който мечтаеше за „българска религия“, която не може да бъде друго освен политическа „религия“. С други думи, Славейков и Икономов по това време търсеха нови и големи перспективи пред легалната борба, смятаха победата й само за етап, искаха да поддържат надеждите и идеите в нея, да предварят успокоението и оеснафяването на бившите борци, да спрат неудържимия стремеж към житейско използване на възможностите за нареждане из новите епархии. Тъкмо това не беше изгодно на значителна част от уморените в перипетиите на борбата духовници и политици. Това

предизвика драматичните конфликти върве в цариградския кръг. Разбира се, в огромната перспектива, в която ние имаме възможност да наблюдаваме движението, нещата трябва да се преценяват в цялата им сложност и диалектика. Ние не можем да не държим сметка, че изпаряването на илюзиите на легалната борба беше едно от условията за разпространението на революционните идеи, за назряване решението за въоръжени действия.

Статията на Тодор Икономов „Една стъпка напред“, публикувана в летните 17 и 18 книжки на „Читалище“ през 1872 г., стана пробен камък, лакмус, който прояви характера на конфликта в легалния кръг. Това е една от най-шумните статии в историята на българския печат, една от забележителните в историята на обществената ни мисъл. Тя стана повод и Петко Славейков да изрази своите разочарования от хода на работите след победата в „Двете касти и власти“, заради която бе арестуван. Пенчо Славейков нарече тези две статии „... изповеди на съкровените мисли на младите дейатели по черковния въпрос...“, произвели цяла революция в умовете на цариградските българи<sup>1</sup>.

„Една стъпка напред“ поставя началото на един от най-интересните епизоди от идейната борба по време на Възраждането. Тя започва с разкриване на картите, със смъкване черковната декорация на нашето движение като светско и политическо по характер: „Ние с удоволствие забележваме — пише Икономов, — че нашите черковни притезания поченаха да се опират на такъвизи основания, за които досега не щяхме да чуиме и които обаче имат и по-голямо значение, и повече смисъл от тези, които сме държали досега.“ Този поврат в нашата аргументировка, започнат според Икономов от „Македония“ — смяната на каноническите мотивировки с исторически, — съставлява необходимата и важна „стъпка напред“ и ни развързва ръцете. Според него ние имаме своята черква не на основанията на каноните. Ако се вгледаме в тях, ще видим, че каноните дори са против нас, „говорят срещу нас и че в тях повече се осъжда нежелани оправдават нашите искания“<sup>1</sup>. По-нататък Икономов започва ревизия на цялата аргументировка в историческото течение на борбата — той отказва да признае, че нашите права се коренят в съществуването на Охридската архиепископия и Търновската патриаршия — все аргументи, изиграли голяма роля ако не пред гърците, то пред нас самите за възбуждане на патриотическото съзнание и достойнство. За своите национални домогвания според него ние сме лъгали другите и заблуждавали себе си. „Ето защо — казва той — посрещаме ний проявлението на нови основания с радост... българският народ има право за своя черква в силата на времето и на обстоятелствата... Този език е добър поврат в развитието на нашите мисли и знак за по-голяма зрялост... Ако не се приеме, че християнството са движи напред и че черковното устройство на народите върви с времето, тогава ний осъждаме нашите стремления на несполука, на нищожество... Християнството сякога е вървяло в черковните си понятия и устройство заедно с времето и с неговите искания... В силата на това начало ний имаме право да изменим в черквата си сичко онова, що е старо и несъгласно с времето и със сегашното ни положение.“<sup>2</sup> За да докаже, че „черквата“ е вървяла и върви с времето“, Икономов прави пространен исторически преглед на развоя на християнството, по-точно на църковната организация, тъй като за него, както и за всички мислители от българското Възраждане е чужда мисълта за разлика между историческото и мистическото християнство, за разлика между християнството като църковна организация и християнството като религиозно и морално учение. В този преглед Икономов води своя възрожденски читател към

<sup>1</sup> Читалище, год. II, кн. 17, стр. 759.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 760—761.



логичното заключение, че: „Черквата има право да ни обвинява в нарушение на каноните и да ни налага различни черковни наказания, защото ние са въртим в тоя круг, който са нарича съборни правила... За променение много, стига да имаме воля и сърце, стига да са въодушевяваме с истинно религиозно чувство и да искаме доброто на народа и черквата си... Ако съборите ни учат, че земята е неподвижна, а слънцето са върти около нея, трябваше ли да презрем онзи божествен закон, който е положен в естеството и да послушахме съборните криви постановления.“<sup>1</sup>

По същото време (1872) и на същото място (в Цариград) Константин Леонтиев е писал своята книга „Византизма и славянството“, която има същия повод — състоянието на българския въпрос. Икономов и Леонтиев са могли да се срещнат и хора, противоположни във всичко останало, сякаш да се разберат по характера на българското движение. Но докато от същите предпоставки — особеностите на движението — Леонтиев дава право на Патриаршията като пазител на традицията, на реакционно романтичното държавническо начало сред славянството, като средновековна крепост срещу пошлостта на обуржоазяването, Икономов безстрашно рисува национално-буржоазния облик на българското движение с противоположна цел — той търси идейни и морални опори да се посрещне тежкото решение на евентуален вселенски събор за обявяване на нашата църква за схизматична. Както Раковски през 1860 г. при крайните затруднения в борбата, така и Икономов през тези години е реформатор от протестантски тип, неговата злъч напомня Лутер и неговите проклетия към Рим, той е готов черковен ревизионист, който не ще се спре, ще направи и последната крачка, за да се измъкне от този дяволски кръг. И той логически пак стига до мисълта за „българска религия“. По негово убеждение започналото като политическо движение трябва да търси само политическа перспектива, а не да се спъва във формалните пречки, които до вчера така смело е преодолявало. И тук целта на Икономов е противоположна на целта на Леонтиев. Ако докрай голям и опростим неговата идея, тя се заключава в следното: след като досега българската буржоазно-национална борба е имала църковна форма по необходимост, то защо, след като това е необходимо за нейните цели, църковно-националното движение открито не поема функциите на българската национално-буржоазна революция? Това е скритият смисъл на статията, единствената перспектива, която Икономов вижда за легалното движение, ако то иска да съхрани в новите условия своите идеи и своето политическо значение.

Съвсем друг е въпросът, колко политически реализъм съдържат подобни идеи за развитието на легалното църковно движение. От църковно гледище патриарх Кирил е прав, като нарича тези идеи на Икономов „мъгляви“<sup>2</sup>. Иденте за църква без канони и догми са наистина утопични, в тях можем да съзрем влиянието на модния тогава европейски рационализъм. Но иденте затова са идеи, защото не стават и не могат да станат прост учебник за практическа политика. „Мъгляви“ и утопични с оглед даден момент, те могат да живеят плодотворно в друг. Но за нас иденте на Икономов в този момент на движението са важни не с оглед съдържащия се в тях политически реализъм, не с оглед сложните обстоятелства, в които се намираше Екзархийският синод, който трябваше да действа, като отчита много фактори — мнението на правителството, на руското посолство, на Патриаршията и т. н. За нас те са важни като ярък израз на кризата в църковно-националното движение на утрешния ден след неговата победа, криза, довела до рязко намаляване относителната тежест на това движение, ликвидирала неговите широки перспективи. Всичко

<sup>1</sup> Читалище, год. II, кн. 18, стр. 812.

<sup>2</sup> Патриарх Кирил, Читалище, год. 100, юбилейна книжка от 1970 г., стр. 26.

това се оказва необходима предпоставка за излизането на предна линия по-крайните, революционни елементи, които намират потвърждения за своята линия както в действителността и международното положение, така и в изхода на черковната борба. От тази гледна точка „Една стъпка напред“ и „Двете касти и власти“ са лебедовите песни на легалната борба, прощалният вик на идеалистите при откъсването им от тази борба, която не можеше вече да ги сгрыва със своя студен политически реализъм.

Невероятен е шумът, който предизвиква тази статия на Икономов. Скандалът избухва веднага след излизането на първата част на статията в началото на м. юни, така че втората част в кн. 18 е придружена вече с „Необходимо обяснение“ от Т. Икономов. В него той вместо да се отбранява, държейки още в ръцете си редакторството на сп. „Читалище“, напада: „Без да чакат края на членът ни: Е д н а с т ъ п к а н а п р е д и, без да се помъчат да разберат по-добре съдържанието му, някои от нашите го осъдиха и обявиха, че са готови да пристъпят до насилия на печата, още в началото на самостоятелната наша черква и да запретят продължението му, като стъпят изведнъж на онзи път, на който са стояли духовенствата в мрачните времена, когато всяко противно тям мнение са наричаше еретическо и свободата на словото беше непозната... Тежко на онова здание, което са бои от вятъра или по-добре, тежко на онези, които са боят за своето здание до толкози. Това показва, че тия малко вярват в силата на създанието.“<sup>1</sup> Заедно с втората част на статията в следващата книжка вече четем и писмото на екзарх Антим I и Китоса вукпешу Икономов. По този повод Икономов нарече Екзархията „скенджа на мненията“, а самото писмо „от край до край обвинения и клевети“. Наложило се събирането на читалищното настоятелство на 29 юни. На това бурно събрание се решило Иван Найденов да служи за посредник. Трябвало да се помолит екзархът да оттегли обвиненията си при уверения, че самото настоятелство ще направи каквото е необходимо за случая по тая „неволна съблазън“. Изглежда, настоятелството било склонно да търси компромис, защото побързало да изкаже „публично жалостта си за гореречений жалостен случай“<sup>2</sup>. До помирение не се стигнало и Икономов скоро напуснал редакторството на списанието.

Едновременно с това, а и по-късно Икономов води активна отбрана от колоните на „Турция“, където се е чувствувал с по-развръзани ръце, както личи от неговия „Малък отговор“<sup>3</sup>. Той разбирал пределно ясно политическата и идейна подкладка на тази нова, вътрешна борба в редовете на победилото движение. Самата победа е послужила за нов водораздел. Оформилите се две партии при борбите за извоюване на духовна независимост продължили модифицирано своя живот и сега. Чорбаджийската партия, партията на тези, които бързаха да се нареждат в новите епархии, използва неговата статия. За нас тя в същност е добре дошла, за да се справи със своите противници. Като всеки ярък и талантлив жест тази статия се оказва твърде откровена, т. е. удобен указател за стрелба в дълбочина, в редиците на противниците. Несвикнал да спира на половината път, Икономов в „Турция“ изговаря докрай истината на разочарованите от развитието на българската борба след нейната победа.

„Две крачки назад“ според Икономов са направени в българското дело след победата в сравнение с края на петдесетте години, с епохата на „Български книжици“. Той намира, че сега сме почнали да се покланяме на всичко, което тогава сме ненавиждали. „Днес става за нас свято онова, което тогава

<sup>1</sup> Читалище, год. II, кн. 18, стр. 849.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 893—894.

<sup>3</sup> Турция, год. VIII, бр. 22 и 23.